

УДК: 159.923.2

© Т. А. Яновська, 2020

orcid.org/0000-0002-7144-689X

orcid.org/0000-0002-0856-7074

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2020.2.211921>

ЯНОВСЬКА Тамара Анатоліївна

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка*

КОГУТ Ірина Вікторівна

*кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка*

ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ

Дана стаття присвячена теоретичному аналізу особливостей ціннісно-сміслової сфери дітей підліткового віку. Аналізуються особливості формування особистості у підлітковому віці. Вивчається поняття ціннісно-сміслової сфери в психолого-педагогічній літературі. Обґрунтовуються особливості розвитку ціннісно-сміслової сфери підлітків. Аналізуються основні методи дослідження особливостей ціннісно-сміслової сфери у підлітковому віці: ціннісних та смисложиттєвих орієнтацій, життєвих цілей та цінностей. Схарактеризовано вибірку, етапи дослідження та проаналізовано отримані результати вивчення особливостей ціннісно-сміслової сфери підлітків.

Ключові слова: *підлітковий вік, ціннісно-сміслова сфера, формування особистості, особливості розвитку ціннісно-сміслової сфери підлітка, ціннісні орієнтації, смисложиттєві орієнтації, цінності, життєві цілі.*

Постановка проблеми. Ціннісно-сміслова сфера виступає одним із основних новоутворень особистості, впливає на поведінку людини у певній конкретній ситуації та визначає загальну спрямованість її життя, допомагає особистості осмислювати власне життя й життя оточуючих, а також світ у цілому.

Гармонійна ціннісно-сміслова сфера є психологічною характеристикою зрілої особистості, що виражає змістовне відношення людини до соціальної дійсності та у цій якості

визначає мотивацію її поведінки, суттєво впливає на всі сторони діяльності особистості. У кризові періоди суспільства саме підлітки стають найбільш соціально нестійкими, морально непередготовленими та незахищеними. Часто, не маючи достатнього життєвого досвіду і сформованих моральних переконань, не вміючи розрізняти справжні життєві цінності від штучних, вони закріплюють у своїй свідомості та поведінці негативні тенденції суспільного розвитку. З іншого боку, підлітковий період вважається кризовим, перехідним для особистості, що по суті ще більше ускладнює ситуацію та може сприяти виникненню у дитини неадекватної системи ціннісних орієнтирів, призвести до формування ціннісно-сислової сфери особистості з поведінкою, що відхиляється. Відповідно, необхідність розуміння специфіки та особливостей розвитку ціннісно-сислової сфери особистості та факторів, які впливають на її формування набуває надзвичайно важливого значення саме у підлітковому віці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема ціннісних орієнтацій вивчалася як у вітчизняній (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьев, Г. Балл, О. Бодальов, М. Боришевський, Б. Братусь, Д. Леонтьев, С. Рубінштейн, В. Ядов та ін.), так і у зарубіжній психології (А. Маслоу, С. Роджерс, В. Франкл, М. Рокич, Ш. Шварц та ін.). У вітчизняній психології був сформований ряд шкіл і напрямів, в яких підходи до розуміння цінностей розглядаються у різних аспектах вивчення властивостей особистості. В одних школах особистість розглядається у взаємозв'язку з її діяльністю (О. Леонтьев, С. Рубінштейн), в інших центральне місце займає вивчення психологічних відношень особистості (В. Мясіщев), у третіх особистість досліджується у зв'язку із спілкуванням (К. Абульханова-Славська, О. Бодальов, Б. Ломов) або у взаємозв'язку з настановами (Д. Узнадзе, А. Прангишвілі) (див. огляд: Савчин, 2005).

Також існують різні підходи до визначення сутності поняття «смысл». Д. Леонтьев визначає смысл як «складну та багатогранну смыслову реальність, що може набувати різних форм та проявляти в різних психологічних ефектах» (Леонтьев, 2007, с. 157). Смысл, як цілісна сукупність життєвих відносин, у Ф. Василюка є продуктом мотиваційно-ціннісної системи особистості (Василюк, 2003). Кажучи про усвідомле-

ність, «відрефлексованість» найбільш загальних смислових утворень, Б. Братусь використовує поняття «особистісні цінності», відрізняючи їх від особистісних смислів, які, на його думку, далеко не завжди носять усвідомлений характер (Братусь, 1988). За його словами, «особистісні цінності – це усвідомлені й прийняті людиною загальні смисли його життя» (Братусь, 1988, с. 202). Залежно від певних життєвих ситуацій ціннісно-смислова сфера може знаходитись на різних рівнях розвитку. Так, А. Сірій пропонує розглядати рівень біологічно обумовлених смислів, рівень індивідних смислів, рівень особистісних смислів та рівень смисложиттєвих відношень (Серый, 1999).

Дослідженням особливостей розвитку ціннісно-смислової сфери особистості у підлітковому віці присвячені праці таких дослідників, як Г. Гілінського, І. Дубровіної, С. Єрмолича, О. Журавльова, Д. Леонтєва, Л. Регуша, А. Сірого, Д. Фельдштейна, В. Чудновського та ін. Вчені підкреслювали, що ціннісні орієнтації є результатом внутрішньої та зовнішньої взаємодії у процесі розвитку особистості, суб'єктивним відображенням об'єктивного світу у свідомості конкретного індивіда. Будучи усвідомленими, цінності відіграють важливу роль для визначення спрямованості індивіда у соціальному середовищі. Вони підкреслювали, що ціннісні орієнтації підлітка формуються поступово у процесі соціалізації його шляхом засвоєння соціальної інформації. Формування системи ціннісних орієнтацій являє собою процес становлення особистості, й ця система є засобом реалізації певних суспільних цілей (Пирмагомедова, 2016).

Д. Леонтєв (2007) вказує на існування трьох різновидів смислових процесів: смислоутворення, смислоусвідомлення та смислобудову і припускає, що вони починають формуватись до підліткового віку, який є особливо сенситивним до виникнення, розвитку та перебудови складників ціннісно-смислової сфери: смислів, цінностей, мотивів тощо. Д. Фельдштейн (2004) зазначає, що у деяких підлітків іноді суміщуються дві системи цінностей, коли можливим стає поєднання високих моральних якостей та надмірним розвиток потреби у матеріальних цінностях. У зв'язку з цим учень може переживати почуття внутрішнього невдоволення своєю поведінкою. Зазначене почуття також може посилюватись через певний «смиловий

бар'єр», що виникає між підлітком і дорослими, коли його поведінка може бути неправильно зрозуміла батьками або учителями. У такому випадку у підлітка може сформуватися думка, що дорослі його не розуміють, виникнути бажання заслужити їх довіру, повагу та увагу (часто навіть «асоціальними» способами) (Лавріненко, 2013; Тітова, 2017).

Тим не менш, багато проблем формування і розвитку системи ціннісно-сислової сфери учнів підліткового віку не достатньо розкриті в умовах кардинальних соціально-економічних змін. Зокрема, у системі ціннісно-сислових орієнтацій, недостатня увага науковців приділяється змістовій стороні спрямованості особистості та її відношенням до себе, інших людей, речей у навколишньому середовищі й показнику загальної осмисленості життя, тоді як психодіагностика особливостей ціннісно-сислової сфери підлітків дуже важлива, оскільки наявність відхилень у формуванні і розвитку такої сфери може виявитися погіршенням роботи пізнавальних процесів, змінами в емоційно-почуттєвій та поведінковій діяльності.

Постановка завдань. *Об'єктом* дослідження є особистість підлітка. *Предметом* дослідження є особливості ціннісно-сислової сфери у підлітковому віці. *Метою* дослідження є визначення особливостей ціннісно-сислової сфери у школярів підліткового віку.

Відповідно до мети, об'єкту та предмету дослідження визначені такі **завдання дослідження**:

1. Здійснити теоретичний аналіз джерел щодо особливостей розвитку ціннісно-сислової сфери у школярів підліткового віку.

2. Емпірично дослідити та проаналізувати особливості ціннісно-сислової сфери у підлітковому віці.

Виклад основного матеріалу дослідження. У ході проведеного емпіричного дослідження вивчалися особливості ціннісно-сислової сфери дітей підліткового віку. Вибіркою було охоплено 60 осіб (підлітки 13-14 років). Дослідження проводилось на базі закладу середньої освіти №14, м. Дніпро в листопаді 2019 року.

Відповідно до поставлених завдань дослідження для вивчення структури ціннісних орієнтацій, а також її сформованості була обрана методика «Ціннісні орієнтації» (за

М. Рокичем). Зазначена методика спрямована на визначення особливостей цілісної ієрархії термінальних та інструментальних цінностей, в якій вони упорядковані на основі суб'єктивного рангу значущості та вказують на життєву позицію досліджуваних. Ця система цінностей характеризує інтереси та особливості поведінки підлітка у різних життєвих обставинах.

Враховуючи отримані результати, маємо змогу говорити про переважання у досліджуваних певних цінностей. Першими варто окреслити термінальні цінності, або цінності-цілі, що виявляють смислові характеристики поведінки та життєвої позиції досліджуваних. Розглянемо, які термінальні цінності є серед респондентів пріоритетними. Результати дослідження свідчать, що найбільш часто досліджувані у якості пріоритетних обирають такі ціннісні орієнтації як «наявність гарних та надійних друзів» (63,3%), що є цілком зрозуміло, оскільки для підлітків найбільш характерною віковою ознакою є орієнтація на спілкування у колективі однолітків. Крім того, важливе значення для них мають такі термінальні цінності, як «розваги» (36,7%) та «матеріально забезпечене життя» (36,7%). Переважання у школярів цих цінностей можна пояснити, спираючись на знання психологічних особливостей підліткового віку. Відомо, що на даному віковому етапі мотивація навчання учнів значно знижується, натомість спілкування та взаємне дозвілля у групі однолітків набуває першочергового значення, при цьому для підлітків характерною є орієнтація на власні інтереси та досягнення значних результатів у важливих видах діяльності.

30% досліджуваних серед найбільш важливих називають цінність «свобода», 30% – «кохання», 23,3% – «впевненість у собі», а 20% – «активне діяльне життя», що також відображає закономірності особистісного розвитку на цьому віковому етапі, позначаючи все більше відокремлення підлітків від впливу сім'ї і переорієнтацію на сферу однолітків (у тому числі й протилежної статі), розвиток почуття дорослості та відповідно, прагнення до незалежності, активного пізнання свого внутрішнього світу, визначення власних переваг та недоліків.

Менш важливими для досліджуваних є такі цінності, як «здоров'я» (13,3%), «щасливе сімейне життя» (13,3%), «суспільне визнання» (10%) та «творчість» (6,7%).

Серед найменш вагомих термінальних цінностей підлітки визначають «спокій у країні» (70%), «цікава робота» (43,3%),

«життєва мудрість» (40%). Це можливо пояснити особливостями підліткового віку. Так, думки про майбутню професію та професійний вибір є ще не актуальними для підлітків 13-14 років. Крім того, вони більше орієнтуються на свою значущість для референтної групи. При цьому учні мало зважають на свій соціальний статус. Дані цінності для досліджуваних стануть значимими декілька пізніше. Таким чином, можемо спостерігати залежність ціннісних орієнтацій від соціальної ситуації розвитку, провідної діяльності та основних новоутворень даного віку.

26,7% учнів серед найменш вагомих термінальних цінностей визначають «пізнання», 23,3% – «щастя інших», 20% – «продуктивне життя», 13,3% – «щасливе сімейне життя». Зазначене може вказувати на переважаючу егоцентричну спрямованість підлітків, що певною мірою співпадає з віковими закономірностями їх розвитку.

При цьому варто звернути увагу на деякі протиріччя, які існують у структурі термінальних цінностей підлітків. Так, наприклад серед вагомих вони визначають цінності «хороші та вірні друзі» (63,3%) та «кохання» (30%) при тому, що «щастя інших» є для них мало важливим. Підлітки орієнтовані на «активне діяльне життя», але мало співвідносять власну активність з її продуктивністю, що й відображається у низькій значущості цінності «продуктивне життя» (зазначене може проявлятися у безцільній активності, активності заради активності).

Варто зазначити, що для цієї групи досліджуваних характерним є переважання цінностей особистого життя (кохання, друзі, розваги) над цінностями професійного самовизначення (пізнання, розвиток, суспільне визнання). Далі розглядалися вагомі та маловагомі інструментальні цінності. З отриманих результатів видно, що найбільш важливими інструментальними цінностями для підлітків є «чесність» (63,3%), «життєрадісність» (40%), «незалежність» (40%), «відповідальність» (36,7%), «вихованість» (30%), «сміливість у відстоюванні власних думок» (23,3%) та «освіченість» (20%). Зазначене вказує на пріоритетні способи, які обираються підлітками для досягнення результатів у діяльності, оскільки інструментальні цінності позначають цінності-засоби.

При цьому, до найменш важливих інструментальних цінностей школярі відносять «терпимість» (53,3%), «непримиренність до недоліків» (53,3%), «широту поглядів» (40%), «тверду волю» (33,3%), «ефективність у справах» (30%), «чуйність» (23,3%).

Це вказує на існуючі протиріччя у ціннісній структурі підлітків. З одного боку, вони орієнтовані на цінності міжособистісної взаємодії та спілкування (висока значущість вихованості, відповідальності та низька значущість непримиренності з недоліками), а з іншого – можна припустити, що у спілкуванні їм важливе лише задоволення власних потреб та інтересів. Суперечливими є також прагнення до «освіченості» з одного боку та зневажання «широтою поглядів» та «твердою волею» – з іншого.

Особливості смисложиттєвих орієнтацій підлітків вивчались за допомогою методики «Смисложиттєві орієнтації» (за Д. Леонтьєвим) (див. табл. 1).

Таблиця 1

Особливості осмисленості життя підлітків (n=30)

Показники за шкалами	Назва шкали											
	Цілі у житті		Процес життя		Результат життя		ЛК – Я		ЛК – життя		Заг. показник ОЖ	
	п	%	п	%	п	%	п	%	п	%	п	%
Високі	4	13,3	11	36,7	10	33,3	10	33,3	8	26,7	24	80,0
Середні	21	70,0	15	50,0	18	60,0	16	53,4	18	60,0	6	20,0
Низькі	5	16,7	4	13,3	2	6,7	4	13,3	4	13,3	0	0,0

З таблиці видно, що у досліджуваного контингенту за усіма шкалами переважають середні показники. У цілому, отримані результати свідчать про те, що більшість підлітків мають середню здатність до визначення віддалених життєвих цілей та можливості їх реалізації. Загальна осмисленість життя знаходиться на високому рівні, що у цілому може вказувати на достатній розвиток рефлексивних якостей респондентів та їх здатність співвідносити власні смисли й цінності з життєвими цілями і планами. Найбільш високі показники серед учнів отримано за шкалою «Процес життя». Вказане свідчить про те, що підлітки живуть сьогоденням та не завжди замислюються над тим, що буде завтра. Вся їх увага зосереджена на поточних

подіях, почуттях, проблемах (що є зрозумілим з огляду на вікову специфіку досліджуваного контингенту).

Показники локусів контролю (субшкали «Локус контролю – Я» та «Локус контролю – життя») свідчать про недостатню впевненість респондентів у можливості здійснювати вільний вибір та будувати життя у відповідності з власними цілями і смислами (53,4% середніх показників за шкалою «Локус контролю – Я»). Недостатньою є також впевненість підлітків у можливості контролювати життя та певним чином впливати на перебіг подій (на що вказуюють 60% середніх показників за шкалою «Локус контролю – життя»). Отримані результати говорять про недостатню реалістичність у оцінюванні власних можливостей (у вигляді недооцінювання чи переоцінювання власних можливостей), недостатню впевненість у собі та своїх можливостях через недостатньо ефективне планування віддаленої перспективи, брак досвіду самостійного і позитивного вирішення життєвих труднощів. У цілому зазначене збігається з особливостями розвитку особистісної саморегуляції у підлітковому віці, бо вона знаходиться ще в процесі становлення.

Співвідношення трьох часових локусів (минулого, теперішнього та майбутнього) свідчить про орієнтованість підлітків на теперішнє, оскільки високі показники за субшкалою «Процес життя» (теперішнє) для більшості респондентів переважають над показниками за субшкалами «Результативність життя» (минуле) та «Цілі у житті» (майбутнє). Зазначене може бути пов'язане з недостатньою визначеністю життєвих перспектив, невпевненістю у майбутньому при достатньо високому рівні задоволення власним життям у цілому (як процесом, так і його результатами). Цей факт також свідчить про те, що найбільша смислова насиченість серед даного контингенту існує саме у площині теперішнього, оскільки «специфічне переживання часу є певним станом, який відображає ставлення індивіда до сенсів минулого, теперішнього та майбутнього». Безумовно, переживання такого стану можливе лише у теперішньому, але те, що було цінним для людини колись, залишається у її суб'єктивній реальності, так само як там існують й певні очікування та плани (представленість майбутнього). Відповідно, можливість людини вільно структурувати часові аспекти суб'єктивної реальності

свідчить про її цілісність. Зазначене може вказувати, що оскільки досліджуваний контингент проявляє здебільшого зосередженість на сьогоднішній, то його часова перспектива може бути недостатньо структурована та гармонійна, що, в свою чергу, свідчить про недостатню цілісність його особистостей. Можна сказати, що всі цінності та смисли підлітків знаходяться в межах теперішнього («тут і зараз»), оскільки ціннісний досвід минулого є ще недостатньо інтегрованим, а пріоритети майбутнього – недостатньо визначені. Цей факт цілком може бути пояснений через врахування вікових особливостей психічного та особистісного розвитку у підлітковому віці.

Найбільша кількість низьких показників у досліджуваній групі за шкалою «Цілі в житті». Це свідчить про недостатню розвинуту здатність учнів до постановки життєвих цілей. Однак, для більшої частини групи (70%) показники за цією субшкалою знаходяться на середньому рівні. Цей факт говорить про те, що підлітки у цілому здатні до постановки цілей, однак, швидше за все, вони не в змозі ставити достатньо віддалені цілі, які вирізняються недостатньою чіткістю, є мало деталізованими та не завжди реалістичні. Зазначені особливості є відповідними віковим нормам та позначають прагнення школярів жити сьогоднішнім.

Домінування у структурі ціннісно-сислової сфери підлітків тих чи інших життєвих цілей та цінностей, а також їх співвіднесеність з певними життєвими сферами визначалась за допомогою методики «Must-test» (за П. Івановим).

З отриманих результатів видно, що 96,7% підлітків орієнтовані на особистісне зростання. Зокрема, це відображено у продовженні фрази «Я обов'язково повинен...» – «гарно навчатись», «закінчити школу», «поступити у коледж», «вступити до університету», «здобути професію», «знайти роботу», «бути гарною людиною», «стати успішним», «бути гарним другом» тощо.

Водночас, багато відповідей свідчать про невміння підлітків будувати віддалену часову перспективу, уявляти віддалені цілі. Зазначене проявляється, зокрема, у відповідях типу «Я обов'язково повинен...» – «гарно написати контрольну», «ходити на тренування», «гарно вчитись».

73,3% досліджуваних орієнтовані на цінності свободи, відкритості, демократії у суспільстві. Це відображено у

продовженні фраз «Жахливо, якщо...» – «буде війна», «не виходить так, як ти хочеш», «коли тебе не розуміють», «хтось тебе ображає» та «Я не можу терпіти...» – «несправедливість», «брехні та зради», «якщо не вірять» тощо. Важливими для 73,3% досліджуваних є міжособистісні контакти, що відображено у продовженнях фрази «Жахливо, якщо...» – «друзі роз'їхались, а ти – сама», «не пускають гуляти», «немає друзів» або фрази «Я не можу терпіти...» – «...самотність» тощо.

Рівними за значущістю для респондентів виступають цінності безпечність, захищеність, прив'язаність та кохання (53,3%). Орієнтація на безпечність та захищеність відображена, наприклад, у продовженнях фрази «Жахливо, якщо...» – «ти не розумієш, що відбувається», «хворіють чи помирають люди», «тобі роблять боляче» тощо. Орієнтація на прив'язаність та кохання змістовно відображена у продовженнях фрази «Жахливо, якщо...» – «тебе зраджують», «немає взаємності у почуттях» чи фрази «Я обов'язково повинен...» – «мати гарних друзів», «ніколи не зраджувати близьких людей» і т.д. Вираженим у школярів є також прагнення до отримання задоволення (50%) (відображено, наприклад, у продовженні фрази «Я обов'язково повинен...» – «...все спробувати у цьому житті», «...відчувати задоволення від життя» та ін.), служіння людям (50%) (наприклад, продовження фрази «Я обов'язково повинен...» – «...зробити щось корисне для інших», «...стати у нагоді» тощо).

У цілому за результатами дослідження можна відмітити існування певних суперечностей у домінуючих цілях та цінностей підлітків. Так, з одного боку, вони прагнуть до міжособистісних контактів та спілкування, а з іншого – до автономності. Однаково цінними для них, з одного боку, є безпека, захищеність та служіння людям, з іншого – прагнення до отримання задоволення. Отже, зазначене відображає закономірності формування цінностей у підлітковому віці, яке позначається в одночасному існуванні у свідомості двох (або більше) суперечливих цілей чи цінностей, які розглядаються особистістю як рівнозначні.

Для визначення особливостей ціннісно-сислової сфери у підлітковому віці відбулося порівняння даних, отриманих за трьома методиками, а саме – методикою «Ціннісні орієнтації»

(за М. Рокичем), методикою «СЖО» (за Д. Леонтєвим) та методикою «Must-test» (за П. Івановим).

Результати дослідження свідчать, що ціннісно-смилова сфера підлітків є ще недостатньо сформованою. Зазначене проявляється, по перше, у низькій узгодженості структури ціннісних орієнтацій школярів, одночасному існуванні суперечливих, конфліктних термінальних та інструментальних цінностей. Серед пріоритетних термінальних цінностей підлітками визначаються «хороші, вірні друзі», що поєднується зі значущістю міжособистісних контактів та спілкування (за методикою «Must-test»). Важливе місце займають термінальні цінності «задоволення та розваги» та «матеріально забезпечене життя», що суперечить вибору цінностей «служіння людям» за результатами методики «Must-test».

Найменш важливою термінальною цінністю учні вважають «гарну ситуацію у країні», що суперечить пріоритету цінностей «свобода, відкритість та демократія у суспільстві» й «безпека та захищеність» за результатами методики «Must-test». При тому, що школярі надають високого значення цінностям кохання та міжособистісного спілкування (як за результатами методики «Ціннісні орієнтації», так й за результатами методики «Must-test»), однак серед найменш вагомих інструментальних цінностей вони обирають «чуйність» та «широту поглядів».

Для більшості досліджуваних виявлено середні показники за усіма смисложиттєвими орієнтаціями, що говорить про їх середню здатність до постановки та досягнення життєвих цілей. Окрім цього, переважаючи середні показники за субшкалами «Локус контролю – Я» та «Локус контролю – життя» свідчить про недостатню реалістичність у оцінюванні себе та власної поведінки, недостатню впевненість у свої здібностях та можливостях впливати на певний перебіг подій. Зазначене проявляється також й у виборі серед пріоритетних цінностей як «впевненість у собі» (за М. Рокичем) та «особистісне зростання» (за результатами методики «Must-test»).

У поєднанні з наявністю конфліктної системи ціннісних орієнтацій така специфіка смисложиттєвих орієнтацій може проявлятися у невизначеності та суперечливості поведінки, слабкій здатності до передбачення наслідків власних дій, складанні програми з реалізації цілей, її корегування у разі необхідності. Зазначене вказує на недостатню особистісну та

соціальну зрілість, несформованість системи ціннісних орієнтацій, які виконують функції регулятора поведінки та діяльності. У підлітків з високими показниками смисложиттєвих орієнтацій намічається тенденція до більшої узгодженості ціннісної структури, що може свідчити про вищий ступінь їх рефлексивності, сформовану здатність до співвіднесення власних цілей та можливостей, орієнтованість на майбутнє.

Зазначене свідчить про те, що цінності та смисли ще не стали для підлітків позаситуативними регуляторами, тому й специфіка їх поведінки є здебільшого ситуативно обумовлена. Отже, розвиток ціннісно-сміслової сфери відбувається на рівні ієрархізації, інтеграції та структурного ускладнення (за Д. Леонтьєвим). При чому, цінності та смисли досліджуваних є вже досить структурно ускладненими та ієрархізованими, але ще не достатньо інтегровані.

Висновки і перспективи подальших розвідок.

Підлітковий період є кризовим перехідним етапом, який супроводжується якісними змінами у розвитку самосвідомості особистості, відмічається спрямуванням свідомості на самого себе. Підлітковий вік є одним з найважливіших періодів становлення особистості, коли завершується перебудова її самосвідомості, цінностей та інтересів. Підліток засвоює нові системи відносин, зазнає змін його ціннісно-сміслової сфери, яка є складним інтегративним утворенням особистості та включає у своїй структурі ряд смислових утворень, серед яких провідними є цінності та смисли. Система ціннісно-сміслової сфери характеризує зрілу особистість, тому що перебуває у центрі змістовного відношення «Я – світ» та визначає її потребо-мотиваційний вектор соціальної поведінки і спричиняє ефективність життєдіяльності. Ціннісна сфера особистості формується у кожної людини у цілісному процесі її індивідуального розвитку під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. Смысл розглядається як складне інтегративне утворення, яке відображає ставлення людини до певних об'єктів дійсності. Цінності представляють собою вимоги, норми, які виступають у якості регулятора людських стосунків та діяльності. Можна сказати, що від цінностей залежить рівень культурного розвитку суспільства, його цивілізованість. З поняттям цінності тісно пов'язане поняття «ціннісна орієнтація», яке виступає найважливішим елементом свідомості особистості. У ньому

переломлюються моральні, естетичні, правові, політичні, екологічні, економічні, світоглядні знання, переконання та уявлення.

Цінності виступають інтегративною основою як для окремої особистості, так і для будь-якої соціальної групи, нації чи усього суспільства у цілому. Виступаючи базовою характеристикою особистості ціннісні орієнтації включають в себе три компоненти: когнітивний, емоційний та поведінковий. Ціннісні орієнтації є результатом внутрішньої та зовнішньої взаємодії у процесі розвитку особистості, суб'єктивним відображенням об'єктивного світу у свідомості конкретного індивіда. Ціннісні орієнтації підлітка поступово формуються у процесі його соціалізації шляхом засвоєння соціальної інформації. Формування системи ціннісних орієнтацій являє собою процес становлення особистості і ця система є засобом реалізації певних суспільних цілей. У підлітковому віці спостерігаються два механізми засвоєння цінностей: процесуальний та змістовний. Змістовний компонент реалізується через засвоєння знань про цінності, норми поведінки, здатність до співчуття та співпереживання, усвідомлення необхідності певної поведінки відповідно до цінностей. Процесуальний аспект включає в себе такі етапи освоєння підлітками моральних цінностей: від пізнання смислу моральних норм до реалізації у поведінці. При цьому важливого значення набуває формування певного типу спрямованості особистості підлітка. Цінності є важливим елементом спрямованості особистості і визначають значною мірою формування у людини орієнтації на себе, спілкування і справу.

Результати дослідження ціннісних орієнтацій особистості у підлітковому віці за допомогою методики «Ціннісні орієнтації» (за М. Рокичем) дозволили виявити особливості ціннісних ієрархій досліджуваних, а також ступінь їх гармонійності чи конфліктності. Найбільш цінними для учнів є такі термінальні цінності, як «наявність хороших і вірних друзів», «задоволення і розваги», «матеріально забезпечене життя» та інструментальні цінності «чесність», незалежність» і «життєрадісність». Найменш вагомими цінностями респонденти вважають «спокій у країні», «життєву мудрість» (термінальні цінності) та «непримиренність до недоліків», «чутливість», «широту поглядів» (інструментальні цінності). Існує певна неузгодже-

ність як між ієрархіями термінальних та інструментальних цінностей, так й у середині самих цих ієрархій. За результатами методики «СЖО» (за Д. Леонтьєвим) виявлено, що для більшості досліджуваних характерний середній рівень за усіма субшкалами. Це засвідчує середню здатність підлітків до побудови життєвої перспективи, часткову здатність спиратись у здійсненні виборів на власні цінності та смисли, середній ступінь реалістичності оцінювання власних можливостей. За результатами методики «Must-test» переважаючими цілями та цінностями підлітків виступають «особистісне зростання», «свобода, відкритість та демократія у суспільстві» і «міжособистісні контакти та спілкування». У структурі зазначених цілей та цінностей також існують певні суперечності. Результати порівняльного аналізу за трьома методиками свідчать про суперечливість та неузгодженість ціннісно-сислової сфери особистості підлітків.

Проведене емпіричне дослідження дозволяє говорити про те, що ціннісно-сислова сфера дітей підліткового віку знаходиться ще у процесі становлення. Вона є недостатньо узгодженою, переважають суперечливі смислові утворення, які ще недостатньо інтегровані.

Перспективами подальших розвідок може слугувати вивчення порівняльного аналізу особливостей ціннісно-сислової сфери у старшому підлітковому та юнацькому віці.

Список використаних джерел

- Братусь Б. С. Аномалии личности. Москва : Мысль, 1988. 301 с.
- Василюк Ф. Е. Методологический анализ в психологии. Москва : МГППУ; Смысл, 2003. 240 с.
- Лаврінєнко В. А. Психологічні особливості становлення смислової сфери підлітків. *Психологія і особистість*. 2013. № 1 (3). С. 59–74.
- Леонтьєв Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. Москва : Смысл, 2007. 511 с.
- Пирмагомедова Э. А. Основные направления и особенности развития ценностной сферы личности в подростковом возрасте. *Вестник Челябинского государственного педагогического университета*. 2016. № 1. С. 55–60.
- Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2005. 350 с.
- Серый А. В. Ценностно-смысловая сфера личности. Кемерово : Кемеровский государственный университет, 1999. 92 с.

- Тітова Т. Є. Особливості ціннісно-сміслової саморегуляції підлітків. *Психологія і особистість*. 2017. № 1(11). С. 155–163.
- Фельдштейн Д. И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности. Москва : Московский психолого-социальный институт : Флинта, 2004. С. 94–124.

References

- Bratus, B. S. (1988). *Anomalii lichnosti [Personality anomalies]*. Moscow: Misl [in Russian].
- Feldshtein, D. I. (2004). *Psichologiiia vzrosleniia: strukturno-soderzhatelnie kharakteristiki protsesa razvitiia lichnosti [The Psychology of Growing Up: Structurally Content Characteristics of the Personality Development Process]*. Moscow: Moskovskii pschologo-sotsialnii institut: Flinta [in Russian].
- Lavrinenko, V. A. (2013). Psychologhichni osoblivosti stanovlennia smyslovoi sfery pidlitkiv [Psychological features of the formation of the semantic sphere of adolescents]. *Psykholohhija i osobystistij [Psychology and personality]*, 1(3), 59-74 [in Ukrainian].
- Leontiev, D. A. (2007). *Psichologiiia smisla: priroda, stroenie i dinamika smislovoi realnosti [Psychology of meaning: nature, structure and dynamics of semantic reality]*. Moscow: Smisl [in Russian].
- Pirmagomedova, E. A. (2016). Osnovnie napravleniia i osobenosti razvitiia tsennostnoi sfery lichnosti v podrosykovom vozraste [The main directions and features of the development of the value sphere of the personality in adolescence]. *Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta [Bulletin of the Chelyabinsk State Pedagogical University]*, 1, 55-60 [in Russian].
- Savchin, M. V. (2005). *Vikova psichologiiia [Age psychology]*. Kyiv: AKademyidav [in Ukrainian].
- Seryi, A. V. (1999). *Tsenostno-smislovaia sfera lichnosti [Value-semantic sphere of personality]*. Kemerovo: Kemerovskii gosudarstvennii universitet [in Russian].
- Titova, T. E. (2017). Osoblivosti tsinnisno-smislovoi samoreguliiatsii pidlitkiv [Features of value-semantic self-regulation of adolescents]. *Psykholohhija i osobystistij [Psychology and personality]*, 1(11), 155-163 [in Ukrainian].
- Vasiliuk, F. E. (2003). *Metodologicheskii analiz v psichologii [Methodological analysis in psychology]*. Moscow: MGPPU, Smisl [in Russian].

T. Yanovska, I. Kogut

THE PECULIARITIES OF TEENAGERS' VALUE-MEANING SPHERE

This article is devoted to the theoretical analysis of the features of the value-semantic sphere of adolescents. Peculiarities of personality formation in adolescence are analyzed. Attention is drawn to the fact that self-awareness of the individual occurs in adolescents in the process of communicating with peers, which

is considered at this age one of the leading activities. Due to qualitative changes in the development of self-awareness, the previous relationship between the student and the environment is broken. The central and specific neoplasm in the adolescent's personality is the emergence of a sense of adulthood, which is manifested in the desire to be and be considered an adult. The development of self-awareness becomes the content of the mental development of the adolescent. If in the early stages of personality formation the level of relationships is dictated by adults, then in adolescence they are determined by the expansion of social responsibilities, learning and the growth of individual self-awareness.

During this period, the social status of the adolescent changes significantly, the range of his responsibilities and communication expands. The concept of value-semantic sphere in psychological and pedagogical literature is studied, which at the present stage of development of psychological science is considered as a central, integral phenomenon of personality, which influences its behavior as a whole, in each situation and determines the general direction of its life. Peculiarities of the development of the value-semantic sphere of adolescents are substantiated. It is emphasized that value orientations are the result of internal and external interaction in the process of personality development, a subjective reflection of the objective world in the mind of a particular individual. Being aware, values play an important role in determining the orientation of the individual in the social environment. The main methods of research of features of value-semantic sphere in adolescence are analyzed: value and meaning-life orientations, life goals and values. The sample, stages of research are characterized and the received results of studying of features of value-semantic sphere of teenagers which is still insufficiently formed are analyzed: manifested in the low consistency of the structure of value orientations of adolescents and the simultaneous existence of contradictory, conflicting terminal and instrumental values; in insufficient realism of assessment of oneself and one's own behavior; lack of confidence in their abilities and ability to influence a certain course of events.

Key words: *adolescence, value-semantic sphere, personality formation, peculiarities of adolescent value-semantic sphere development, value orientations, meaning-life orientations, values, life goals.*

Надійшла до редакції 15.06.2020 р.